

НІЛ МАКГРЕГОР

ІСТОРІЯ СВІТУ В 100 ПРЕДМЕТАХ

*Переклала з англійської
Антоніна Яцук*

«НАШ ФОРМАТ» · КИЇВ · 2021

[Почитати опис, рецензію і купити на сайті nashformat.ua](https://nashformat.ua)

УДК 94(100)(02.062)

М 15

Макгрегор Ніл

М 15 Історія світу в 100 предметах / пер. з англ. Антоніна Ящук. —
К. : Наш Формат, 2021. — 616 с. : іл.

ISBN 978-617-7866-76-2 (паперове видання)

ISBN 978-617-7866-77-9 (електронне видання)

Уявіть, що історію розказують не дати й описи славетних подій, а артефакти. Музейні експонати, яким від двох мільйонів до п'ятдесяти років. Про що була б ця історія?

Таке питання поставили працівники Британського музею та BBC — і створили серію радіопередач, що розповіла історію людства у 100 предметах. Її продовженням стала ця книжка, яка охоплює різні епохи та території світу.

Що про Джеймса Кука й Австралію розповідає щит аборигенів? Чи є щось спільне в археологічних звітах і фільмах про Індіану Джонса? Що глиняні артефакти можуть розповісти про потоп? Це лише частина запитань, на які відповідає ця книжка. Жодного зазубрювання дат — лише захопиви історії, які найчастіше лишаються поза увагою.

УДК 94(100)(02.062)

За підтримки БО «БФ «Фундація імені Князів Острозьких»
та родини Ю. В. Луценка

Перекладено за виданням: Neil MacGregor. *A History of the World in 100 Objects* (London, Penguin Book, 2012, ISBN 978-0-241-95177-4). First published in Great Britain in the English language by Penguin Books Ltd.

By arrangement with the BBC and the British Museum.

The BBC logo is a registered trade mark of the British Broadcasting Corporation and is used under licence.

BBC logo © BBC 1996

The British Museum logo is a registered trademark of the British Museum Company Limited and the unregistered mark of the Trustees of the British Museum and is used under licence.

Усі права застережено. All rights reserved
© the Trustees of the British Museum and the
BBC, 2012

The moral right of the author has been
asserted

ISBN 978-617-7866-76-2 (паперове видання)
ISBN 978-617-7866-77-9 (електронне видання)

© ТОВ «НФ», виключна ліцензія на видання,
оригінал-макет, 2021

[Почитати опис, рецензію і купити на сайті nashformat.ua](http://nashformat.ua)

ЗМІСТ

<i>Передмова. Місія нездійсненна</i>	13
<i>Вступ. Поклик минулого</i>	15

Частина перша

Коли люди стали людьми

1 Мумія Хорнеджитефа	29
2 Олдувайський кам'яний чопер	34
3 Олдувайське рубило	39
4 Олені, що пливають	43
5 Наконечник списа, культура Кловіс	47

Частина друга

Після льодовикового періоду:

їжа і секс

6 Товкач у формі птаха	55
7 Фігурка коханців Айн-Сакхрі	59
8 Єгипетські глиняні фігурки рогатої худоби	64
9 Статуя бога маїсу	69
10 Горщик періоду джьомон	74

Частина третя

Перші міста й держави

11 Ярлик від сандалії фараона Дена	81
12 Штандарт з Ура	85
13 Індська печатка	90
14 Нефритова сокира	95
15 Табличка з давніми написами	100

Частина четверта

Зародження науки та літератури

16 Табличка з оповіддю про потоп	107
17 Математичний папірус Райнда	112
18 Мінойський борець із биком	118
19 Золота пелерина з Молда	124
20 Статуя Рамзеса II	129

Частина п'ята

Старий світ, нові держави

21 Барельєфи Лахіша	137
22 Сфінкс Тахарки	142
23 Китайська ритуальна чаша династії Чжоу	147
24 Паракаські вишивки	152
25 Золота монета Креза	156

Частина шоста

Світ за часів Конфуція

26 Модель колісниці	163
27 Скульптура з Парфенона: кентавр і лапіт	169
28 Карафи з Юца	174
29 Кам'яна маска ольмеків	179
30 Китайський бронзовий дзвін	184

Частина сьома

Будівничі імперій

31 Монета із зображенням Александра Македонського	191
32 Стоп Ашоки	196
33 Розеттський камінь	201
34 Китайська лакована чаша часів династії Хань	206
35 Голова Августа	211

Частина восьма

Старі насолоди, сучасні спеції

36 Чаша Воррена	219
37 Північноамериканська люлька у формі видри	224
38 Церемоніальний пояс для гри у м'яч	229
39 Сувій із настановами	234
40 Перечниця з Гоксне	239

Частина дев'ята

Розвиток світових релігій

41 Сидячий Будда з Гандхари	247
42 Золоті монети Кумарагупти I	251
43 Тарілка із зображенням Шапура II	256
44 Образ із Гінтон-Сент-Мері	261
45 Арабська бронзова рука	266

Частина десята

Великий Шовковий шлях і землі, які він об'єднував

46 Золоті монети Абд аль-Маліка	273
47 Шолом із Саттон-Гу	278
48 Горщик у формі воїна (культура моче)	283
49 Корейська черепиця	288
50 Портрет Шовкової принцеси	293

Частина одинадцята

За стінами палаців: придворні таємниці

51 Барельєф із зображенням царського кровопускання	301
52 Фрагменти настінних розписів із гарему	306
53 Лотарів кристал	312
54 Статуя Тари	317
55 Китайські поховальні фігурки часів династії Тан	322

Частина дванадцята

Пілігрими, пірати і підприємці

56	Скарб із Йоркської долини	329
57	Склянка Ядвіги	334
58	Японське бронзове дзеркало	339
59	Голова Будди з Боробудура	344
60	Черепки з Кілви	349

Частина тринадцята

Символи статусу

61	Шахи з Льюїса	357
62	Гебрейська астролія	362
63	Голова з Іфе	367
64	Вази Девіда	372
65	Таїнський ритуальний стілець	377

Частина чотирнадцята

Зустріч із богами

66	Релікварій для голки зі Святого Тернового вінця	385
67	Ікона «Торжество православ'я»	390
68	Барельєф із зображенням Шиви і Парваті	395
69	Статуя уастекської богині	400
70	Гоа-Гакананая, статуя з острова Пасхи	405

Частина п'ятнадцята

Колиска сучасного світу

71	Тугра Сулеймана I Пишного	413
72	Банкнота часів династії Мін	418
73	Золота лама інків	423
74	Нефритова чаша з драконом	428
75	«Носоріг» Дюрера	433

Частина шістнадцята

Перша світова економіка

76	Механічний галеон	441
77	Бенінська панель: оба з європейцями	446
78	Двоголовий змій	451
79	Слони у стилі какіємон	456
80	Піастри	461

Частина сімнадцята

Терпимість і нетерпимість

81	Шиїтський штандарт для релігійних парадів	469
82	Мініатюра з портретом принца династії Моголів	474
83	Біма, лялька для театру тіней	479
84	Мексиканська карта з написами	484
85	Плакат до століття Реформації	489

Частина вісімнадцята

Досліджувати, визискувати, просвіщати

86	Аканський барабан	497
87	Гавайський шолом із пір'я	502
88	Шкіряна карта з Північної Америки	507
89	Австралійський щит із кори дерева	512
90	Нефритове бі	517

Частина дев'ятнадцята

Товари для мас, ідеї для мас

91	Корабельний хронометр із військового судна «Бігль»	525
92	Вікторіанський чайний сервіз	530
93	«Велика хвиля» Хокусая	536
94	Суданський щілинний барабан	542
95	Пенні з викарбуваним гаслом суфражисток	547

Частина двадцята

Світ, який ми створили власними руками

96 Російська тарілка із зображенням революції	555
97 «У понурому селі» Девіда Гокні	560
98 Трон зі зброї	565
99 Кредитна картка	570
100 Лампа і зарядний пристрій на сонячних батареях ..	575

<i>Карти</i>	581
<i>Список об'єктів</i>	590
<i>Бібліографія</i>	595
<i>Джерела</i>	608
<i>Авторські права</i>	612
<i>Подяки</i>	613

Присвячую всім своїм колегам
із Британського музею

ПЕРЕДМОВА

МІСІЯ НЕЗДІЙСНЕННА

Музеї існують, щоб за допомогою своїх експонатів оповіда-ти історію. Британський музей уже 250 років збирає рари-тети з усього світу, тож якби хтось захотів на прикладі ста-ровинних предметів розповісти історію людства, то міг би сміли-во використати колекцію саме цього закладу. Втім, Британський музей завжди й мав на меті розповідати світову історію: коли 1753 року парламент ухвалив рішення про його заснування, пе-редбачалося, що він повинен «бути відкритим до світу» і безкош-товним для всіх відвідувачів. Книжка, яку ви тримаєте в руках, — це текстовий виклад серії радіопередач, створених 2010 року для BBC Radio 4, і водночас — лише одне з продовжень тієї просвіт-ницької роботи, яку музей виконував (чи намагався виконувати) від дня свого заснування.

Серію радіопередач «Історія світу в 100 предметах» створюва-ли під керівництвом режисера Radio 4 Марка Дамейзера. Прави-ла гри були прості: колеги з музею і з BBC мали обрати з колек-цій закладу 100 предметів віком від 2 мільйонів років, тобто від початків історії людства до сучасних. Експонати мали походи-ти з різних куточків світу й географічно розподілятися якомога рівномірніше. Предмети повинні були відображати різні аспек-ти людського досвіду (мати відоме призначення) та показува-ти суспільства загалом, а не тільки сильних і багатих світу цьо-го. Тобто набір мав включати не лише визначні твори мистецтва,

[Почитати опис, рецензію і купити на сайті nashformat.ua](http://nashformat.ua)

а й скромні повсякденні речі. Оскільки ми планували випускати п'ять передач щотижня, то експонати групували по п'ять, «потрапляючи» завдяки їм у різні точки земної кулі та осмислюючи п'ять відбитків певної епохи. Музейна колекція зібрана з усього світу, BBC виходить в ефір теж повсюдно, тож до участі в передачах ми мали запрошувати фахівців із різних куточків планети. Звичайно, у нас вийшла лиш одна версія історії світу з нескінченної кількості можливих, але ми намагалися зробити так, аби вона стала якомога ближчою до загальносвітової. (Дотримуючись законодавства про авторське право, подаємо слова наших консультантів так, як вони прозвучали в ефірі, без змін.)

Утілити весь цей грандіозний задум було зовсім не легко, але найбільше суперечок виникло навколо однієї проблеми. Усі предмети ми збиралися представляти не на телебаченні, а на радіо, тому слухачі мали уявляти річ, якої вони не бачать. Ця обставина спершу налякала працівників музею, які звикли ретельно оглядати всі об'єкти, що до них потрапляють, — але їхні колеги з радіо почувались упевненіше. Вони знали: уявити предмет — означає зробити своїм, а отже, кожен слухач матиме власний образ описаного в передачі експоната і завдяки цьому створить власну історію. А для тих слухачів, які все-таки дуже хотіли побачити раритети, але відвідати музей не могли, на сайті радіопрограми ми виставили світлини. Там усі 100 предметів можна було побачити протягом 2010 року. А тепер ви, шановні читачі, зможете ознайомитися з цими фото в чудово оформленій книжці.

Ніл МАКГРЕГОР
Вересень 2010 року

Вступ

Поклик минулого

На сторінках цієї книжки ми вирушимо в минуле й обійдемо всю земну кулю — щоби побачити, як два мільйони років ми, люди, формували світ і як світ формував нас. Ми спробували розповісти історію планети так, як цього ще ніхто не робив: розгадуючи послання, що їх предмети несуть нам крізь віки — послання про народи і місця, середовища та стосунки, про різні моменти історичної давнини, а також про сучасні, які намагаємося осмислити. Ці послання з минулого — надійні, уявлені чи досі не розгадані — відрізняються від решти свідчень про стародавні часи, з якими ми зазвичай працюємо. Такі предмети свідчать про цілі суспільства і складні процеси, а не про окремі події. Вони говорять про світ, у якому їх створили, а також про пізніші періоди, котрі впливали на ці предмети або в котрі їх починали по-іншому використовувати, надаючи їм нових і ширших значень. Готуючи радіопередачі й пишучи книжку, ми намагалися вдихнути життя в 100 предметів, ретельно створених людьми уламків історії, які пройшли дивовижний шлях крізь століття й тисячоліття. Ми вибрали різноманітні речі, що їх після створення люди берегли, використовували або ж розбивали й викидали. У нашій сотні є й кухонний горщик, і золота монета, і знаряддя праці з кам'яної доби, і кредитна картка — усі їх узято з колекції Британського музею.

Історія, складена з історій цих предметів, багатьом здається незвичною. В ній майже не буде всім відомих дат, славетних битв

[Почитати опис, рецензію і купити на сайті nashformat.ua](#)

і видатних подій. У центрі нашої оповіді — зовсім не загальнови-
знані історичні віхи, як, наприклад, становлення Римської імпе-
рії, зруйнування монголами Багдада, європейське Відродження,
наполеонівські війни чи бомбардування Хірошіми. Ми намага-
лися говорити про сучасність, відображену в предметах особис-
того вжитку. Наприклад, політична обстановка 1939 року вплину-
ла на те, як було розкопано могильник Саттон-Гу і як археологи
зрозуміли призначення знайдених там речей (розділ 47). Розетт-
ський камінь — це, серед іншого, документ — відображення війни
між Британією та наполеонівською Францією (розділ 33). Амери-
канську Громадянську війну в нашій книжці можна несподівано
побачити у подібні шкіряної карти американських індіанців (роз-
діл 88). Отже, предмети підібрано так, щоб розказати багато істо-
рій, а не засвідчити якусь одну.

Поезія предметів

Людині, яка захотіла б розказати історію цілого світу (а не яко-
їсь однієї частини людства), не можна було б покладатися на самі
тільки тексти: ними користувалася лише відносно невелика час-
тина світу, до того ж досить нетривалий час. Письмо — це порів-
няно недавній винахід людства, і довго навіть у суспільствах, які
використовували письмо, людські тривоги та прагнення втілюва-
лися не тільки в текстах, а й у предметах.

В ідеалі історія має зводити в єдиний хор тексти і предме-
ти, й у деяких розділах нам вдалося цього досягти. Але в кількох
випадках ми просто не змогли нічого вдіяти. Найвиразніше цю
асиметрію між літературною та нелітературною історією видно
на прикладі їхньої зустрічі в австралійській Ботанічній затоці:
учасники експедиції капітана Кука вперше натрапили на абори-
генів (розділ 89). Із боку англійців маємо наукові звіти й записи
капітана в бортовому журналі про той доленосний день. А з ав-
стралійського боку — лише дерев'яний щит, що його впустив чоло-
вік під час сутички, діставши першу в своєму житті кулю від при-
бульців. Якщо хочемо розуміти, що ж насправді відбувалося того
дня, мусимо ретельно дослідити і «прочитати» той щит, так само
як читаємо письмові звіти.

Отже, існує взаємне нерозуміння. Але також є проблема ми-
мовільного або навмисного спотворення історії переможцями —

адже саме вони, як відомо, її пишуть, а тим більше, якщо тільки вони й уміють писати. Натомість ті народи, яких перемогли та завоювали, підкорили і знищили, мусять делегувати предметам важливу місію — оповідати їхню історію. Народ тайно, що населяв Карибські острови, австралійські аборигени, африканські племена Беніну, інки (усі вони з'являються на сторінках цієї книжки) можуть розповісти нам про свої колишні здобутки майже виключно через створені ними предмети. Лише розказана предметами, їхня історія здобуває голос. Коли письменні народи зустрічаються з неписьменними, їхні перші зустрічі виходять нерівноцінними, діалог відбувається тільки наполовину. І якщо ми хочемо віднайти ту, другу половину, нам треба навчитися читати не лише тексти, а й предмети.

Звучить красиво, але зробити це насправді нелегко. Писати історію на основі текстів ми вміємо добре, у нас є сформований за довгі століття критичний підхід до записів різної давності. Ми навчилися визначати, наскільки вони чесні, наскільки спотворені, наскільки сфальшовані. Коли ж ідеться про предмети, то, хоча ми і маємо певні інструменти дослідження — археологічні, наукові, антропологічні, — завдяки котрим знаємо, як можна до цих предметів підійти, та все ж нам доводиться активно залучати уяву, щоб помістити предмет у його колишнє життя. До речей доводиться ставитись як до шляхетних уламків поезії, сподіваючись, що тоді вони відкриють нам свої таємниці.

Багато культур тільки так і можуть про себе розповісти. Наприклад, культура моче, яка існувала на перуанському узбережжі, збереглася лише у формі археологічних знахідок. Глечик у подібній війні (розділ 48) — один із небагатьох залишків культури моче, завдяки якому можемо спробувати уявити людей, які його створили, реконструювати їхнє життя і розуміння ними себе та свого світу. Дивлячись на предмети крізь пласти різних культур, доводиться ретельно вивчати їх і заново уявляти їхнє призначення — а це процес складний і непевний. Скажімо, іспанці завоювали ацтеків, і цей факт затьмарив для нас іншу історію — що ацтеки перед тим завоювали уастеків. Після всіх цих поворотів долі голос уастеків можна почути лише в подвійному переказі — в іспанській версії розповідей ацтеків. А що ж сказали б самі уастеки? Ніяких записів вони по собі не лишили, але їхня матеріальна культура збереглася. Наприклад, у розділі 69 буде описано

кам'яне зображення богині заввишки трохи більш як півтора метра — це божество можна порівняти з ацтекською матір'ю-богинею Тласолтеотль і з Дівочою Марією. Такі скульптури — найголовніші документи релігійної думки уастеків, і хоча ми не до кінця розуміємо значення тих зображень, та все ж погляд на них змушує нас відкинути тлумачення ацтеків та іспанців і поставити нові запитання. Утім, шукаючи відповіді, доводиться покладатися на наші власні інтуїтивні уявлення про те, що було важливим у діалогах уастеків із богами.

Удаватися до уяви доводиться щоразу, коли намагаєшся відтворити історію на основі предметів. Таким методом користувалися ще засновники Британського музею, які вважали, що відновлені скарби давніх культур — то підвалини для розуміння сучасного людства. Колекціонери та дослідники епохи Просвітництва не тільки науково впорядковували факти про минуле, а й поетично його реконструювали. Такий самий підхід використовували в ту саму епоху і на іншому кінці світу: китайський імператор Цяньлун у середині XVIII століття теж захопився збиранням, колекціонуванням, класифікацією, дослідженням минулого, укладанням словників та енциклопедій. Правитель записував результати всіх своїх досліджень і, на перший погляд, скидався на європейського науковця XVIII століття. У його багатій колекції було нефритове кільце, або «бі» (розділ 90) — дуже схожі знаходили в могилах представників династії Чжан, і датуються вони 1500 роком до н. е. Призначення цих перснів досі не відоме, але очевидно, що вони означали високий статус власника, до того ж ці прикраси дуже гарні. Імператор Цяньлун був у захваті від дивовижної елегантності нефритового «бі» й почав міркувати, для чого його могли використовувати. То були не просто наукові роздуми, Цяньлун застосовував і уяву: він бачив, що кільце дуже давнє, назвав різні предмети, які можна було б порівняти з ним, але це не дуже допомогло. Тому імператор за своїм звичаєм написав цілий вірш про свої спроби зрозуміти призначення персня. А потім віддав наказ вирізьбити цей вірш на артефакті (нас шокувало б таке ставлення) — поезію, в якій імператор доходить висновку, що прегарне кільце мало служити підставкою для кубка, тож він і сам поставить на нього кубок.

І хоча Цяньлун помилявся, мушу зізнатися, його метод мені дуже до душі. Міркувати про минуле або про далекі землі, розглядаючи

привезені з них предмети, — це завжди поетичне співтворення. Ми розуміємо: певних знань маємо небагато, тож намагаємося шукати істину в якийсь інший спосіб. Люди, котрі виготовили колись ці предмети, насправді мало чим відрізнялися від нас, тому ми пробуємо вгадати, для чого вони зробили ті речі, з яким призначенням. Іноді це і є найліпший спосіб збагнути світ — не тільки стародавній, а й сучасний. Чи можна по-справжньому зрозуміти інших? Якщо й можна, то тільки за допомогою поетичної уяви, поєднаної з точним і впорядкованим знанням.

Імператор Цяньлун — не єдиний поет у нашій історії. Сонет англійського літератора Персі Біші Шеллі «Озімандія», написаний із нагоди знайденого уламка статуї Рамзеса II, оповідає нам не так про давньоєгипетську статую, як про романтичні роздуми над нетривкістю імперії, характерні для початку XVIII століття. Знахідки на могильнику Саттон-Гу (розділ 47) осмислювали двоє поетів: автор епічної поеми «Беовульф» (X ст.) розповідав про часи, коли предмети з могильника використовувалися в повсякденному побуті, а нобелівський лауреат Шеймас Гіні опісував шолом воїна, «оживляючи» цей славетний елемент англосаксонського обладунку. Історію в предметах неможливо писати без допомоги поетів.

Предмети, які збереглися

Виходить, історія, розказана за допомогою предметів (із необхідним залученням уяви), є навіть надійнішою за історію, що спирається на самі лише тексти. Предмети дають змогу промовляти представникам багатьох народів і навіть нашим предкам із дуже далекого минулого. Насправді про найдавніші часи — а це більше ніж 95 % всієї історії людства — можна розповісти тільки за допомогою каменів, бо вони єдині дійшли до наших днів (окрім решток людей і тварин).

А проте предметна історія не може бути повною та гармонійною, адже базується лише на тих речах, яким пощастило пережити віки. Особливо в цьому сенсі не пощастило культурам, у яких виготовляли предмети побуту переважно з органічних матеріалів і жили в несприятливому для їхнього збереження кліматі — у тропічних широтах, на жаль, знайдено дуже мало речей із далекого минулого. Часто найдавніші знахідки з органіки збереглися в колекціях перших прибульців із Європи. Наприклад, експеди-

ції капітана Кука привезли два предмети, про які йтиметься в цій книжці: австралійський дерев'яний щит, про який уже згадано (розділ 89), і гавайські шоломи з пір'я (розділ 87). Обидва раритети потрапили до рук європейців під час їхніх перших зустрічей із тубільним населенням. Звичайно, і в Австралії, й на Гаваях були розвинені суспільства, які вже давно створювали складні та витончені предмети. Але практично жодна з тодішніх речей, виготовлених із дерева, листя чи пір'я, не збереглася до наших днів, тож нам тепер важко відтворити доколоніальну історію цих культур. Виняток із правила — залишки тканини віком 2,5 тисячі років, знайдені на муміях із Паракаса (розділ 24): вони збереглися в посушливих пустелях Перу.

Та не завжди предмети з різних частин світу залишалися недоступними для зовнішніх впливів. Наприклад, 1948 року активний шукач цікавинок на пляжах мису Кілва в сучасній Танзанії знайшов кілька десят уламків розбитої кераміки (розділ 60). То було сміття — в буквальному сенсі слова друзки глиняного посуду, який розбився і який довелося просто викинути. Але коли збирач склав уламки разом, то зрозумів, що вони здатні розповісти, чим жила Східна Африка тисячу років тому. Перед дослідниками цих розрізнених шматочків постає історія освоєння Індійського океану. Якщо уважніше придивитися до фрагментів, то можна помітити, що вони походять із дуже різних місць. Зелені й синьо-білі черепки — то залишки порцелянових виробів, які активно виготовлялися на експорт у Китаї. На інших уламках є ісламські орнаменти, а отже, вони походять із Персії та берегів Перської затоки. А деякі черепки — то фрагменти місцевого, східноафриканського посуду.

Ця кераміка — нею, припускаємо, порівняно недовгий час користувалася невелика група людей, а потім, коли посуд розбився, друзки викинули — показує європейцям те, чого вони дуже довго не помічали: між 1000 і 1500 роками східні береги Африки були сполучені торговими шляхами з усіма країнами на узбережжях Індійського океану. Існували постійні зв'язки між Китаєм, Індонезією, Індією, берегами Перської затоки та Східною Африкою: всі ці краї успішно торгували сировиною і готовою продукцією. А відбувалося це завдяки тому, що вітри над Індійським океаном віють дуже зручно: шість місяців у році — з південного сходу, а шість — із північного заходу (і цим відрізняються від свавільних вітрів над

океаном Атлантичним). Відповідно, моряки можуть долати великі відстані й цілком обґрунтовано сподіватися безпечно дістатися додому. Черепки з Кілви свідчать, що Індійський океан був, по суті, велетенським озером, водами якого тисячі років пролягали зв'язки між культурами: купці возили не лише крам, а й ідеї, а узбережні народи спілкувалися так само активно, як і народи Середземномор'я. Історія, зафіксована у предметах, свідчить: саме поняття «Середземномор'я», тобто море посередині землі, — не зовсім точне. Середземне море — не посередині Землі, воно — лиш одна з кількох мореплавних культур. Зараз ми, звісно, не вигадувати мемо нового поняття, але, мабуть, варто було б це зробити.

Життєписи предметів

Книжка, яку ви тримаєте в руках, могла б називатися точніше — «Історія предметів у багатьох різних світах». Адже важлива особливість речей — у тому, що вони часто змінюються (або їх змінюють) після створення, набуваючи властивостей, яких від початку не можна було навіть уявити.

Багато об'єктів, про які ми тут розповідаємо, несуть на собі сліди пізніших подій. Іноді це просто пошкодження, спричинені часом (як, наприклад, надщерблений головний убір уастекської богині) або необережними діями під час розкопок. Але часто на предмети впливали спеціально, щоб змінити їхнє призначення або показати гордість чи радість нового власника. Так річ починає свідчити не тільки про той світ, у якому її створили, а й про пізніші періоди, які змінили її. Наприклад, горщик із періоду джьомон (розділ 10) нагадує про видатні досягнення давніх японців у виготовленні кераміки, також — про тисячолітнє походження багатьох національних страв (тушенин і супів), а позолота всередині посуду показує нам пізнішу Японію, яка цінує естетику й усвідомлює власні давні традиції, вивчає і шанує свою давню історію — предмет став коментарем до самого себе. Африканський дерев'яний щілинний барабан (розділ 94) — іще цікавіший приклад багатогранного життя предметів. Його виготовили у формі теляти для вождя, який (імовірно) мешкав на території Північного Конго, потім переробили на ісламський інструмент у місті Хартум, а потім лорд Кіченер захопив цей барабан, вигравіював на ньому корону королеви Вікторії й надіслав у Віндзор — так інструмент перетворився на дерев'яну

розповідь про імперії та завоювання. Гадаю, жоден текст не здатний поєднати такі різні історії Африки та Європи і так експресивно їх розповісти. На це здатний тільки предмет.

Два об'єкти в цій книжці стали справді бентежними матеріальними оповідями про зраджену вірність і про зруйнований суспільний лад, вони показують два різні обличчя двох світів. Скульптура Гоа-Гакананая (розділ 70) своєю передньою частиною дуже впевнено демонструє силу предків, котрі, якщо їх правильно шанувати, подбають про безпеку острова Пасхи. Але на спині боввана вирізано сцени нових ритуалів, що замінили старий культ. Це сталося після того, як острів покинули птахи, важливі для його екосистеми. На цій одній статуї чітко викарбувано всю місцеву релігійну історію тривалістю кілька століть. Натомість російська тарілка з образом революції (розділ 96) демонструє зміни, що відбулися внаслідок свідомого вибору людей і політичного розрахунку. Більшовицькі зображення, нанесені на імперську порцеляну, — видовище дуже іронічне, але криву посмішку негайно витісняє захват від точності комерційного розрахунку: автор виробу правильно збагнув, що західні колекціонери-капіталісти заплатять за тарілку більше, якщо революційні серп і молот сусідитимуть на ній із монограмою царя. Тарілка демонструє перші кроки на сімдесятирічному шляху побудови складного історичного компромісу між Советами та ліберальними демократіями.

Обидві переробки захопливі й повчальні. Але мені особисто найдужче подобається інший предмет, який зазнав змін, — «Настанови придворним дамам» (розділ 39). Щоразу, коли нові власники розгортали цей славнозвісний шедевр китайського живопису, вони завмирили від захвату, який потім висловлювали так: ставили просто на згортку штампи з власним ім'ям. Це тривало століттями, і результат може шокувати західного поціновувача, котрий звик ставитися до картин як до священного недоторканного простору. Але, на мою думку, ці сліди естетичного переживання мають дуже зворушливий вигляд — вони творять спільноту, яка одноставно (хоч і через століття) переживає захват. До цього клубу можемо долучитися й ми, навіть якщо не залишимо на згортку свого штампа. Немає певнішого свідчення, що цей чудовий предмет, який так довго зачаровував різних людей, усе ще здатен дивувати — тепер уже нас.

Біографії предметів змінюються і в інший спосіб. Одне з найважливіших завдань для науковців музею, зокрема для тих, які займаються збереженням, — не забувати про потребу перегляда-

ти експонати, адже з розвитком технологій ми отримуємо змогу ставити нові запитання. Результати таких пошуків часто приголомшують, особливо останніми роками. Нам відкриваються нові шляхи для досліджень і нові значення тих предметів, які здавалися давно знайомими й вивченими. Речі постають перед нами в новому світлі. Найдивовижніший приклад — нефритова сокира з Кентербері: нещодавно високо в горах в Італії знайшовся валун, із якого її витесали. Тож тепер маємо нові теорії про торгові шляхи у давній Європі та кілька гіпотез про важливість сокири: її високо цінували, ймовірно, тому, що вона походила здалеку і з захмарних висот. Завдяки новим методам медичних досліджень маємо відомості про захворювання стародавніх єгиптян (розділ 1) і про талісмани, які вони брали із собою на той світ. Середньовічний келих Ядвіги (розділ 57), добре відомий завдяки своїй здатності перетворювати воду на вино, теж нещодавно виявився не зовсім таким, як вважалося раніше. Завдяки новим методам аналізу скла з'ясували, що він, найімовірніше, походить зі Східного Середземномор'я і (менш імовірно, але ж як цікаво) може бути пов'язаний із конкретним моментом у долі однієї середньовічної династії та цікавим персонажем з історії хрестових походів. Наука дуже неочікувано переписує історію.

Точна наука поєднується з поетичною уявою в описі аканського барабана (розділ 86), який близько 1730 року подарували серові Гансу Слоану в штаті Вірджинія. Фахівці нещодавно точно встановили, що музичний інструмент виготовлений у Західній Африці: вочевидь, він переплив Атлантичний океан на рабовласницькому судні. Тепер, коли ми знаємо, звідки походить цей предмет, неможливо не уявляти, скільки всього він устиг побачити, неможливо не плисти разом з ним із двору західноафриканського царя через страшний океан до північноамериканської плантації. Нам відомо, що під такі барабани змушували танцювати рабів на судах, аби підтримати їхній дух, а на плантаціях під удари барабанів часом зчинялися бунти. Одне із завдань історії у предметах — давати слово безсловесним, а отже, цей барабан відіграє особливу роль — він говорить від імені мільйонів людей, яких продали в рабство й вивезли з рідних країв та які не мали змоги записувати власну історію.

Предмети у просторі й у часі

Блукати по всій земній кулі, дивитися на світ в одній часовій перспективі, як це намагалися робити ми, — не зовсім звичний спосіб оповідати й вивчати історію. Підозрюю, небагато хто з нас проходив у школі те, що відбувалося в Японії чи у Східній Африці 1066 року. Але якщо подивитися на світ у певні історичні моменти, можна дізнатися багато цікавого та несподіваного. Наприклад, близько 300 року н. е. буддизм, індуїзм і християнство з дивовижною синхронністю прийшли до формування своїх усталених догм (їх вони використовують і дотепер), водночас усі почали приділяти багато уваги зображенню людського тіла. Разючий збіг. Чому так сталося? Може, на мистецтво всіх трьох релігій вплинула досі жива традиція елліністичних скульптур? Може, всі вони розвивалися під егідою багатих імперій, які розширювали свої володіння й готові були вкладати чималі кошти в нову зображальну мову? Може, це сталося завдяки спільному уявленню про те, що божественне і людське — нероздільні? Остаточну відповідь знайти неможливо. Але саме в такому світобаченні було сформульовано найгостріше історичне запитання наступних епох.

Іноді історична наука кілька разів повертається в одну й ту саму точку та спостерігає схожі явища — часові проміжки між цими поверненнями можуть становити тисячі років. Буває, такі збіги та подібності легко пояснити. Сфінкс із Тахарки (розділ 22), голова Августа з Мерое (розділ 35) і щілинний барабан із Хартума (розділ 94) — усі свідчать про страшний конфлікт між Єгиптом і нинішнім Суданом. Щоразу народ із півдня (суданці) перемагав та ненадовго або й на століття встановлював свою владу. Щоразу єгиптянам вдавалося досягти реваншу і відновити старі кордони. Єгипет фараонів, Римська імперія Августа і Британія часів королеви Вікторії по черзі змушені були визнавати, що за першими порогами Нілу, де середземноморський світ стикається із «чорною» Африкою, пролягає одвічний геополітичний розкол. І ця ситуація здатна багато що пояснити в політиці сьогодення.

Блукаючи (хай і в уяві) різними куточками земної кулі, починаєш також розуміти, як по-різному виглядає для тебе історія, залежно від того, ким і де ти народився. Тож, зібравши багато предметів в одній книжці, ми намагалися зберегти різні голоси оповідачів і різні погляди на історію. Написані тут тексти спираються

на фахові оцінки кураторів, фахівців з охорони пам'яток і науковців Британського музею, але на сторінках представлено й результати досліджень провідних науковців з усього світу, свідчення професіоналів, які мають справу з предметами, близькими до описаних у цій книжці. Голова Громадянської служби Великої Британії оцінив для нас найдавніший збережений адміністративний запис із Месопотамії (розділ 15), сучасний автор-сатирик розповів про пропаганду часів Реформації (розділ 85). Судді й художники, нобелівські лауреати і релігійні лідери, гончарі, скульптори та музиканти щедро поділилися секретами свого ремесла, обговорюючи представлені на сторінках цієї книжки предмети.

Ми також раді повідомити, що у книжці лунають голоси представників тих країн, де знайдено старовинні предмети. На моє переконання, без цього ніяк не можна було обійтися. Тільки вони можуть пояснити, яке значення мають певні предмети в автентичному контексті: лише гаваєць має право визначати, які наслідки для сьогодення — через близько 250 років після вторгнення на острів європейців та американців — мав подарований колись капітанові Куку шолом із пір'я (розділ 87). Ніхто краще за Воле Шоїнку не розповість, що відчуває нігерієць, споглядаючи в Британському музеї вироби з бенінської бронзи (розділ 77). Коли йдеться про предмети в історії, неодмінно постають болючі запитання. В усьому світі національні та групові ідентичності дедалі активніше формуються через перепрочитання минувшини, а історія часто тримається на матеріальних пам'ятках. Британський музей — це не просто колекція предметів: це арена, де сенси й ідентичності стикаються й конфліктують у світових масштабах, часом дуже гостро. Такі зіткнення багато в чому формують значення кожного предмета, як і суперечки про те, де їх варто виставляти і зберігати. А висловлювати власні відповіді на такі непрості запитання мають люди, чиї серця вони найдужче хвилюють.

Недосконалість предметів

Усі музейники переконані, що, вивчаючи предмети, ми зможемо збагнути істинний сенс історії. Саме це розуміння є найвищою метою Британського музею, заради якої його й заснували. Мету закладу виразно сформулював сер Стемфорд Раффлз, який подарував йому свою колекцію старожитностей з острова Ява: цим

він намагався переконати європейців, що яванська культура могла б гордо посісти місце поруч із видатними середземноморськими цивілізаціями. Голова Будди з Боробудура (розділ 59) і лялька Біма з тамтешнього театру тіней (розділ 83) демонструють, як переконливо предмети можуть свідчити про потужність певної культури. Упевнений, не один я, подивившись на ці мистецькі шедеври, відчуваю абсолютну солідарність із переконаннями Раффлза. Два описані тут предмети нагадують про два дуже різні моменти з історії Яви, демонструючи тяглість і життєздатність яванської культури та показуючи два дуже різні напрями людських поривань — до усамітненого духовного просвітлення і до задержуваної публічної забави. Через ці предмети можна побачити й осмислити цілу культуру, щиро нею захопитися.

А предмет, який, мабуть, найліпше показує прагнення не тільки цієї книжки, а й загалом музею, спробу уявити і зрозуміти світ, у якому ми не жили і який знаємо тільки зі слів і досвідів інших, — це гравюра Дюрера «Носоріг», портрет звіра, котрого художник ніколи не бачив. 1515 року королю Португалії подарували індійського носорога. Дюрер зібрав усі відомості про тварину з чуток, що ширилися Європою, і спробував уявити, як ця істота може виглядати. Кожен із нас теж проходить цей шлях, збираючи дані, а потім намагаючись відтворити образ далекого минулого.

Дюрерів звір, неймовірно монументальний і вкритий розкішним шкіряним панциром, — видатне творіння визначного художника. Тварина така страшна, загрозлива і така жива, що, здається, от-от зійде з дерева, на якому її вигравіювано. Але водночас вона не зовсім така, як справжній носоріг. Гарніша? Менш загрозлива? Спокійніша? Та, зрештою, яке це має значення! «Носоріг» Дюрера — це пам'ятник нашій нескінченній цікавості до світу, який ми не здатні осягнути, нашій потребі його досліджувати й намагатися зрозуміти.

Частина перша

Коли люди СТАЛИ ЛЮДЬМИ

2 000 000–9000 роки до н. е.

Найперші люди з'явилися в Африці. Там вони виготовили не бачені доти кам'яні знаряддя, щоб подрібнювати м'ясо, кістки і деревину. Від інших тварин наших предків почала відрізняти залежність від речей, створених ними самими. Навчившись виготовляти предмети, вони змогли пристосуватися до різних кліматичних умов і, вийшовши з Африки, підкорили Близький Схід, Європу й Азію. Приблизно 40 000 років тому, під час останнього льодовикового періоду, людина почала створювати мистецтво, за допомогою якого показувала світ. Під час цього холодного періоду рівень води в морях значно впав, і між Сибіром та Аляскою утворився прохід із суходолу, по якому люди дісталися до Америки і швидко розселилися на обох її континентах.

Мумія Хорнеджитефа

*Дерев'яний саркофаг із мумією,
місто Фіви (біля Луксора), Єгипет*

Близько 240 року до н. е.

Коли 1954 року я вперше переступив поріг Британського музею, то відразу побіг дивитися на мумії. Думаю, відвідувачі найчастіше починають огляд експозиції музею саме з них. Тоді мене, восьмирічного, найбільше вразили саме мумії — похмурі висохлі мертві тіла. І досі, коли проходжу через Великий зал або підіймаюся головними сходами, то щоразу бачу групки захоплених дітей, які прямують до єгипетських залів, щоб сміливо зустрітися із жахливими й таємничими муміями. А мене тепер, коли став старшим, більше цікавлять саркофаги. Тож хоча саркофаг Хорнеджитефа — не найдавніший експонат у музеї, гадаю, почати нашу історію в 100 предметах саме з нього — не найгірша думка. Хронологічний виклад почнеться з розділу 2: ітиметься про найдавніші предмети, що їх, як нам відомо, виготовила людина близько 2 мільйонів років тому. Тож розказувати спершу про мумії, імовірно, не зовсім логічно. Але я вирішив почати саме з них, бо вони та їхні саркофаги — чи не найцікавіші експонати музею, і на їхньому прикладі добре показувати, як історія може ставити різні запитання про предмети — а часом і давати відповіді. Цей конкретний саркофаг, виготовлений близько 240 року до н. е. для

високопоставленого єгипетського жерця на ім'я Хорнеджитеф, є справжнім діамантом у колекції музею, він досі ховає в собі незнану інформацію й промовляє до нас із глибини віків.

Повертаючись до музеїв свого дитинства, ми гостро відчуваємо ті зміни, що торкнулися нас, а ось експонати, нам здається, завмерли в незмінній нерухомості. Насправді це не так: науковці постійно продовжують працювати над вивченням предметів, а завдяки новим методам досліджень ми дізнаємося про ті об'єкти дедалі більше. Мумія Хорнеджитефа зберігається в подвійному саркофазі — великому чорному зовнішньому, який за формою повторює контури людського тіла, і пишно розмальованому внутрішньому, всередині якого лежить саме тіло, дбайливо забальзоване та обкладене амулетами й талісманами. Усю інформацію про Хорнеджитефа ми отримали від предметів, які його оточують. У певному сенсі вони стали паспортом свого власника і продовжують відкривати його таємниці.

Хорнеджитеф прибув до музею в 1835-му, через десять років після того, як мумію знайшли археологи. Щойно перед тим розшифрували єгипетське ієрогліфічне письмо, тому найперше, що зробили дослідники, — прочитали всі написи на саркофагах. Із них можна довідатися, ким був Хорнеджитеф, які обов'язки виконував, дещо про його релігійні погляди. Навіть його ім'я ми дізналися завдяки тому, що воно було зазначене на внутрішньому саркофазі. А ще з написів виявилось: він був жерцем у храмі Амона в Карнаку за часів правління Птолемея III — тобто між 246-м і 222 роками до н. е.

На внутрішньому саркофазі вирізьблено гарне позолочене обличчя: золото вказує на божественний статус, адже єгиптяни вірили, що їхні боги мають золоті тіла. Нижче зображено бога сонця у формі крилатого жука-скарабея — символу незнищеного життя. Навколо жука бабуїни вклоняються сонцю, що сходить. Як і всі єгиптяни, Хорнеджитеф вірив: якщо його тіло збережеться, він переможе смерть. Але перш ніж дістатися того світу, йому належало пройти небезпечний шлях, і до цього треба було ретельно підготуватися. Тож він узяв із собою закляття й замовляння на різні можливі випадки. Внутрішню поверхню кришки саркофага вкривають написи-закляття, зображення богів-захисників і сузір'я. Зірки зображено на кришці так, ніби над померлим простяглися небеса. Узагалі вся внутрішня поверхня саркофага — це космос у мі-

ніатюрі: Хорнеджитефові дали власну зоряну мапу і машину часу. Парадоксально, але завдяки цій ретельно спланованій і підготовленій подорожі, яка мала повести жерця в майбутнє, до інших світів, ми маємо змогу рухатися в протилежному напрямку — в давно минулі часи Хорнеджитефа і світу, в якому він колись жив. І тепер, коли численні написи на саркофазі розшифровано, нам залишається «розшифрувати» сам саркофаг, а також мумію та предмети, що лежать біля неї.

Наука не стоїть на місці, тож зараз ми знаємо про Хорнеджитефа значно більше, ніж наші попередники 1835 року. За останні два десятиліття люди навчилися добувати інформацію про предмети, не пошкоджуючи їх. Наукові технології дають змогу заповнити чимало прогалин у знаннях про щоденне життя, яке не висвітлювалося в підписах: дізнатися про повсякдення єгиптян, до якого віку зазвичай вони доживали, яку їжу споживали, яке здоров'я мали, як помирали і в який спосіб їх муміфікували. Наприклад, донедавна ми не могли розгортати тканину, в яку завинені мумії, бо цим зруйнували б і тканину, і мумію. Але тепер завдяки комп'ютерній томографії можна «зазирнути» під саван та побачити предмети під ним, як і саме тіло.

Джон Тейлор, куратор Відділу Стародавнього Єгипту і Судану, понад 20 років досліджує мумії, що зберігаються у Британському музеї. Нещодавно він відвіз кілька з них у лондонську лікарню та зробив їм комп'ютерні томографії. Завдяки цьому неінвазивному дослідженню, яке не руйнує експонат, він здобув дуже цінну інформацію.

Можемо стверджувати, що Хорнеджитеф був середнього віку або старим, коли помер, і що його тіло муміфікували за найкращими на той час методами. Внутрішні органи вирізали, обережно загорнули в тканину з оліями й поклали назад — там, у глибині, їх можна побачити завдяки сканеру. Тіло жерця обмастили смолами — дорогими пахощами, — щоб зберегти. Всередині полотняної обгортки видно амулети, кільця і прикраси, а також таблички з написами залять для захисту жерця дорогою на той світ. Розгорнувши тканину, ми зруйнували б мумію і зрушили б із місця амулети — вони дуже малі, а розміщення важливе для розуміння їхньої магічної функції. Натомість на екрані під час комп'ютерної томографії видно, як амулети розташовані ще й один

відносно одного — саме там, куди тисячі років тому їх поклали самі єгиптяни. Це цінна інформація. Також дуже детально можна дослідити зуби — подивитися, наскільки вони стерлися, припустити, які стоматологічні проблеми мав жрець. Ми побачили кістки і виявили, що Хорнеджитеф страждав на артрит і, напевно, дуже болючий.

Завдяки найновішим науковим досягненням ми змогли дізнатися не тільки про хвору спину Хорнеджитефа. Оскільки вміємо читати тексти на його саркофазі, то знаємо про становище небіжчика в суспільстві, про уявлення цього суспільства щодо того, куди людина потрапляє після смерті. А нові технології пояснюють, які матеріали використовувалися для муміфікування, для виготовлення саркофагів — а отже, зробити висновки про економічні стосунки Єгипту із сусідніми країнами. Мумії — типово єгипетський феномен, але сировини, добутої тільки в цій країні, для його виготовлення було б замало.

Виділяючи і досліджуючи потрібні для муміфікування матеріали, можемо порівняти їхній хімічний склад із речовинами, знайденими в різних частинах Середземномор'я, а відтак реконструювати торгові шляхи, якими матеріали доставляли в Єгипет. Наприклад, на поверхнях деяких саркофагів є чорний смолистий бітум. Хімічний аналіз показує, що його привезено з району Мертвого моря — за багато сотень кілометрів на північ. Як нам відомо, єгиптяни не завойовували тих земель, отже, бітум мали купувати. Деякі саркофаги виготовлено з дорогої кедрової деревини, яку великими кількостями привозили з Лівану. Коли ми співвідносимо саркофаги з елітної деревини із рангом людей, чиї тіла в них спочивають, то починаємо краще розуміти економічне становище Стародавнього Єгипту. Дерево, з якого виготовили саркофаг (місцеве чи привезене здалеку), якість його обробки, форма, мистецька вартість оздоблення — усе це відображало багатство людини та її належність до певного соціального класу. І якщо поставити окрему особу, таку як Хорнеджитеф, у ширший контекст, бачити в ньому не самотній залишок стародавнього минулого, а представника ширшого суспільства, то можна повніше, ніж колись, зрозуміти історію Єгипту.

Предмети, які лежали в саркофазі Хорнеджитефа, майже всі мали конкретне призначення — провести його в інший світ, до-

помогти подолати всі труднощі, що могли спіткати його на цьому шляху. Але мапа зоряного неба не змогла підказати жерцеві, що його останки зрештою опиняться в Лондоні у стінах Британського музею. Тож чи все сталося так, як мало бути? Чи мав узагалі Хорнеджитеп зі своїм скарбом опинитися тут? Такі запитання постають доволі часто. Кому належать археологічні знахідки? Де їх найкраще показувати світові? Невже тільки там, де їх виготовили? Це важливі запитання, і в цій книжці я ще не раз до них повернуся. Запитав єгипетську письменницю Адаф Соїф, що вона думає про вивезення багатьох старожитностей із її рідної країни й демонстрацію їх у різних музеях світу. Ось що вона відповіла:

Думаю, це непогано — що єгипетські обеліски й кам'яні фігури та статуї розкидані по всьому світові. Звісно, це нагадування про часи колоніалізму, але водночас — і нагадування світові про нашу спільну спадщину.

Історія Хорнеджитефа, як і історії інших предметів у Британському музеї, не обривається — вона триває. Тривають і наші дослідження у співпраці з колегами з усього світу. Ми дедалі краще пізнаємо минуле нашої планети — нашу спільну спадщину.

2

Олдувайський КАМ'ЯНИЙ ЧОПЕР

*Знаряддя праці, знайдене
в ущелині Олдувай, Танзанія*

1,8 – 2 мільйони років

Цей чопер, або ж сікач, — один із найдавніших предметів, спеціально виготовлених людьми. Узявши його в руки, ми немов бачимо перед собою його творців. У нашій історії, розказаній предметами, олдувайський чопер виступає відправною точкою.

У передмові я написав, що мета будь-якого музею — повести нас у подорож минулим. Від 1759 року, коли Британський музей уперше відчинив двері для відвідувачів, наше уявлення про тривалість цієї подорожі дуже змінилося. Тоді люди вважали, що світ виник 4004 року до н. е., ба навіть знали точний день — 23 жовтня. Таку дату 1650 року вирахував архієпископ Ашшер Армазький, який служив у каплиці солідної юридичної установи «Лінкольнз-Інн» у Лондоні, недалеко від Британського музею. Цей священник ретельно вивчив Біблію, сплюсував роки життя усіх нащадків Адама та Єви, а також долучив дані з інших джерел і отримав згадану нами дату. Але за кілька століть, що минули від часів Ашшерових підрахунків, археологи, геологи й музейні працівники поступово відсунули початок історії людства від 6000 років до майже неймовірних 2 мільйонів.

[Почитати опис, рецензію і купити на сайті nashformat.ua](#)

Та якщо відлік часу для людей почався не 4004 року до н. е. і не в Едемському саду, то де й коли? Припущень було багато, проте остаточної відповіді ніхто дати не міг. Аж до 1931 року, коли молодий археолог Луїс Лікі вирушив з експедицією в Африку. Поїздку профінансував Британський музей.

Лікі подався до ущелини Олдувай — глибокої западини серед саван на півночі Танзанії, неподалік від кордону з Кенією. Ущелина є частиною Східноафриканської розколини, глибокої тріщини в земній корі завдовжки кілька тисяч кілометрів. Саме в Олдуваї Лікі знайшов кам'яні горизонти, які перетворилися на своєрідні часові капсули. Вивчаючи каміння, обтесане вітром, сонцем і дощем саван, дослідник дістався до пластів, у яких камені були обтесані руками людини. Ті знахідки лежали поруч із кістками, тож було зрозуміло: кам'яні знаряддя призначалися для здирання м'яса і розбивання кісток убитих у савані тварин. Геологічні дані засвідчили: вік пласта, в якому виявлено кам'яні знаряддя, — близько 2 мільйонів років. Ця знахідка стала справжньою сенсацією в світі археології.

Лікі розкопав найдавніший на той час предмет, виготовлений людиною, і довів, що в Африці зародилося не тільки людське життя, а й людська культура. Кам'яний чопер, про який ідеться в цьому розділі, видобув із землі сам Лікі. Славетний телеведучий-натураліст сер Девід Аттенборо так описав свій захват від узятого в руки стародавнього сікача. Напевно, Лікі теж відчував щось таке:

Коли я тримаю його в руці, то можу уявити, як воно — сидіти в африканській савані над забитим звіром і розуміти: щоби поїсти, треба розрізати шкіру і вгризтись у плоть.

Підіймаючи камінь, відчуваю, що він дуже важкий — а отже, додасть ударові сили. Він зручно лягає в долоню: гострий край іде від вказівного пальця до зап'ястка. Отже, в руці я тримаю гострий ніж. Та найголовніше — на ньому випинається щось на зразок руків'я, завдяки якому камінь можна тримати дуже міцно: його витесали спеціально... Камінь гострий, тож дуже добре здирає м'ясо з кісток. Тримаючи цей чопер, я відчуваю зв'язок із чоловіком, який доклав праці, щоб витесати собі знаряддя. Він ударив раз, і вдруге, і втретє, і вчетверте, і вп'яте з цього боку та тричі — з іншого... Вісім ударів, щоб відколоти кілька пластин і залишити майже рівний гострий край.

Нещодавно ми виготовили кам'яний чопер за приблизно такою самою технологією, яку могли використовувати люди в ущелині Олдувай. Узявши його, я зрозумів, як зручно використовувати це знаряддя для здирання м'яса з кісток. Я спробував зішкребти м'ясо з печеної курки — вийшло дуже легко і швидко, а потім одним ударом розбив кістку й дістав кістковий мозок. Але чопером зручно і здирати кору з дерев та чистити коріння, яке потім теж можна з'їсти. Виходить, кам'яний чопер — такий собі зразок мультифункціонального кухонного начиння. Тварини теж використовують знаряддя праці (особливо часто — мавпи), але люди відрізняються від них тим, що спершу виготовляють ці знаряддя, а тоді вже користуються ними та ще й зберігають до наступної потреби. Обтесаний олдувайський камінь — це перший крок до кухонної шухляди з начинням.

Перші люди, які використовували такі сікачі, мабуть, самі не були мисливцями, вони користувалися здобутками інших тварин. Чекали, поки лев чи леопард уб'є жертву, підповзали до неї із сікачем, надирали собі м'яса, видобували кістковий мозок, а тоді насолоджувалися зірваним протеїновим джекпотом. Нам зараз жирний кістковий мозок не видається аж такими ласощами, але він надзвичайно поживний. Це «пальне» не тільки для м'язів, а й для мозку: він у людини великий і потребує дуже багато енергії. Хоча сіра речовина становить лише 2 % від загальної маси тіла, вона споживає 20 % усієї енергії, яка надходить ззовні, й потребує постійного підживлення. Майже 2 мільйони років тому наші предки гарантували собі еволюційне майбутнє — давали мозкові поживу, якої той так потребував для росту і розвитку. Коли сильніші, швидші й спритніші хижаки вбивали жертву, а тоді лягали відпочивати у спеку, найперші люди виходили шукати їжу. Видобуваючи кам'яними чоперами кістковий мозок — найпоживнішу частину плоті, вони запускали ланцюг природного добору. Ця їжа для тіла і мозку забезпечувала виживання найрозумнішим особинам із найбільшим мозком, які народжували розумніших дітей, а ті, своєю чергою, могли створювати ще складніші інструменти. Ми з вами — пізніша ланка цього ланцюга.

Людський мозок еволюціонував мільйони років. За цей час у ньому відбулася дуже важлива зміна — він почав розвиватись асиметрично. Ідеться про ділянки, які відповідають за різні функції: логіку, мову, координацію рухів для виготовлення знарядь праці, уяву і творчість. Ліва і права півкулі людського мозку спе-

ціалізуються на різних уміннях — натомість, наприклад, мавпячий мозок не просто менший, він симетричний. Олдувайський чопер позначає момент, коли людина стала розумнішою — не тільки зуміла використати знаряддя, а й поліпшила його. Сер Девід Аттенборо гарно це висловив:

Цей предмет лежить біля джерел процесу, який потім безповоротно захопив людину. Чопер створено з природного матеріалу для конкретної мети і в конкретний спосіб — його творець знав, для чого йому цей інструмент знадобиться. Чи, може, знаряддя навіть заскладне для своєї функції? Думаю, таки заскладне. Хіба первісній людині так уже необхідно було відколювати з каменя шматки, вдаряючи по ньому раз, і вдруге, і втретє, і вчетверте, і вп'яте з одного боку та тричі з іншого? Може, двох ударів вистачило б? Гадаю, вистачило б. Думаю, той чоловік або жінка, тримаючи камінь у руках, виготовляв (або виготовляла) його саме для цієї роботи, і з певним навіть задоволенням, знаючи, що знаряддя стане ефективним, економним і акуратним. Мине трохи часу, і можна буде говорити про красу — але ще не тепер. Це тільки початок.

Оті кілька додаткових сколів на краю кам'яного знаряддя показують нам, що від самого початку ми, люди, — на відміну від тварин — прагнули робити предмети витонченішими, ніж насправді потрібно. Речі можуть багато розповісти про своїх творців, а цей чопер — стартова точка стосунків між людьми й предментами, стосунків, сповнених любові та залежності.

Відтоді як наші предки почали виготовляти такі знаряддя, вони розучилися виживати без цих інструментів. Виходить, саме творення предметів робить із людини людину. Знахідка Лікі в теплій землі ущелини Олдувай не просто повернула нас назад на майже 2 мільйони років — вона ще й показала, що всі ми походимо від африканських предків, усі ми — представники велетенської африканської діаспори. У ДНК кожного з нас присутня Африка: там почалася наша культура.

Вангарі Маатаї, кенійська екоактивістка, нобелівська лауреатка, так сказала про наслідки цього відкриття:

Відомо, що людство походить зі Східної Африки. А ми так звикли ділитися на народи, раси, що весь час шукаємо, чим

відрізняємося від інших. Тож декому з нас важко зрозуміти, що відмінності наші часто дуже штучні — колір шкіри, очей чи волосся. Насправді всі ми одного роду-племені, з однієї батьківщини. Гадаю, якщо ми прислухаємося до себе й цінуватимемо одне одного — особливо якщо пам'ятатимемо, що всі походимо з однієї місцевості, — то залишимо в минулому багато упереджень.

Коли слухаєш новини по радіо чи дивишся по телевізору, виникає велика спокуса подумати, що світ поділено на ворожі племена й недружні одна до одної цивілізації. Тому добре, а точніше, необхідно час від часу нагадувати собі, що думка про загальнолюдське — то не просто мрія часів Просвітництва, а генетична й культурна реальність. Гортаючи мою книжку, ви, шановні читачі, не раз іще в цьому переконаєтеся.

3

ОЛДУВАЙСЬКЕ РУБИЛО

*Знаряддя праці, знайдене
в ущелині Олдувай, Танзанія*

1,2–1,4 МІЛЬЙОНА РОКІВ

Що ви візьмете із собою, вирушаючи в подорож? Багато хто у відповідь на це запитання видасть довжелезний список: першим пунктом буде зубна паста, а останнім — якась, на сторонній погляд, непотрібна річ. Та якщо повернутися в минуле на кількадесят тисяч років, головним предметом для подорожі виявиться кам'яне рубило (або ручна сокира). То був складаний ніж кам'яної доби, необхідний мультифункціональний інструмент. Його гострим кінчиком можна було щось проткнути або просвердлити, а два загострені краї служили для того, щоб відпилити гілку, здерти кору з дерева або шкуру з дичини. На перший погляд, рубило — дуже проста штука, та насправді виготовити його зовсім не легко. Мільйонами років це був, без перебільшення, передовий інструмент. Він супроводжував наших предків половину їхнього історичного шляху і дав змогу розселитися спершу по всій Африці, а потім і по світу.

Мільйонами років мелодію — перестук по каменю, з якого виготовляли рубила, можна було почути повсякчас і повсюди. Історія світу в 100 предметах аж ніяк не може оминати ручної сокири. Але сокира ця розкаже нам радше не про руку, а про розум, який її створив.

[Почитати опис, рецензію і купити на сайті nashformat.ua](#)

Олдувайська сокира, звісно, не дуже нагадує сучасну: у неї немає топорища і металевого леза. Це просто шмат ефузивної гірської породи гарного сіро-зеленого відтінку. Він має форму краплі й дуже нерівний порівняно із сучасними сокирами. Камінь обтесано так, щоб два бічні краї були гострі, а кінчик — колючий. Тримати його в руці дуже зручно — хоча це конкретне рубило з колекції Британського музею нетипово велике і не так комфортно лягає в людську руку. Зате воно дуже ретельно оброблене й на ньому видно сліди від обтісування.

Найдавніші знаряддя праці, наприклад, кам'яний чопер, про який ішлося в другому розділі, вражають нас примітивністю форми. Вони мають вигляд майже необтесаних валунів — це просто каменюки, по яких кілька разів ударили іншою каменюкою й відбили два-три шматки, щоб утворився гострий край. Ручні сокири зовсім інакші. Коли поспостерігати, як працює сучасний каменяр, стає зрозуміло, скільки майстерності потребує їх виготовлення. На ходу сокири не зробиш: таке знаряддя — результат досвіду, ретельного планування та майстерності, яка здобувається і вдосконалюється тяжкою працею.

Але для нашої історії важливо пам'ятати не тільки про вмілі руки. Щоб створити рубило, потрібно вийти на новий рівень розуміння — уваяти в безформному валуні форму, яку з нього треба видобути. Так сучасний скульптор бачить у кам'яній брилі статую: вона чекає, поки рука майстра звільнить її з твердого полону.

Кам'яне високотехнологічне знаряддя, про яке йдеться в цьому розділі, виготовлене 1,2–1,4 мільйона років тому. Як і чопер із розділу 2, його знайшли в Східній Африці — в ущелині Олдувай, на території нинішньої Танзанії. Але рубило містилось у вищому геологічному пласті, ніж чопер — отже, це знаряддя виготовили на сотні тисяч років пізніше. Між чопером і рубилом лежить прірва. Саме в ній криються початки сучасного людства. Той, хто виготовив рубило, багато в чому нагадував сучасних нас.

Щоб спроектувати та зосереджено й ретельно створити цей інструмент, треба було пережити великі зміни в роботі мозку і подивитися на світ інакше, ніж колись. Але, крім секретів створення, рубило несе в собі ще одну таємницю — обтесане кам'яне знаряддя може свідчити про зародження мови. Мабуть, саме створюючи такі предмети, людина навчилася розмовляти з іншими собі подібними.

Нещодавно науковці спробували дослідити, що відбувається в мозку під час виготовлення кам'яного інструмента. Спеціальними датчиками вони знімали показники, як різні ділянки мозку активізуються під час роботи з каменем. Результати були дуже цікаві: під час обтісування працюють майже ті самі ділянки мозку, які «вмикаються» під час говоріння. Виходить, людина, здатна сформувати кам'яну сокиру, зможе сформулювати речення.

Нам, звісно, не відомо, про що розмовляв стародавній майстер-каменярь, але можна припустити, що робити це він (чи вона) міг не гірше за сучасну семирічну дитину. Та хай би які дива красномовства демонструвала первісна людина, одне зрозуміло напевно: то був новий рівень спілкування. Значить, люди могли сісти та обмінятися ідеями, скласти спільні плани чи й навіть попліткувати. Якщо вони вміли виготовляти такі серйозні знаряддя і передавати одне одному необхідні для цього вміння, значить, були вже за пів кроку від формування первісної форми суспільства.

Отже, 1,2 мільйона років тому ми вміли виготовляти знаряддя — такі, як оце рубило, — та за їхньою допомогою панували над довкіллям і змінювали його. Ручна сокира забезпечувала нас кращою їжею, давала змогу здирати з тварин шкуру й робити собі одяг, зрізати гілки і будувати укриття. Ба більше, ми вже вміли спілкуватися між собою та уявляти те, чого перед очима не було. Що далі? Рубило мало вирушити з нами в далекі подорожі, бо з ним у руці ми більше не були прив'язані до середовища, в якому народилися. Якщо нам треба було — або хотілося — кудись податися, ми могли без вагань це зробити. Тепер можна було переходити з місця на місце, тож ми покинули теплі африканські савани, почали виживати, ба навіть розкошувати в холоднішому кліматі. Ручна сокира стала нашим квитком у широкий світ. У колекції Британського музею можна побачити сокири з усієї Африки: з Нігерії, Південно-Африканської Республіки, Лівії, а ще — з Ізраїлю, Індії, Іспанії, Кореї... Ба навіть із кам'яного кар'єра неподалік від лондонського аеропорту «Хітроу».

Переселившись із Африки на північ, деякі майстри-каменярі стали першими бритами. Нік Ештон, археолог і куратор із Британського музею, розказував:

У селі Гейзборо (графство Норфолк) є десятиметрові крутояри з глини, мулу й піску, сформовані під час великого обледеніння

450 000 років тому. Між цими крутоярами місцевий мешканець якось вигулював собаку й помітив рубило, що визирало з товщі землі на схилі. Такі інструменти виготовляли в Африці приблизно 1,6 мільйона років тому, а пізніше, мільйон років тому, їх принесли в Південну Європу й деякі райони Азії. Суходолу в ті часи було набагато більше, ніж тепер. Людина могла брести берегом і врешті дійти до сучасних Нідерландів і серця Європи. У ті часи Британію з материком сполучав суходільний прохід. Невідомо, чому в ті часи людям захотілося оселитись у Британії, але сталося це, безперечно, завдяки високотехнологічному знаряддю, яке ми називаємо рубилом.

4

ОЛЕНІ, ЩО ПЛИВУТЬ

*Фігура, вирізьблена з бивня мамонта,
знайдена в Монтастрюку, Франція*

11 000 РІК ДО Н. Е.

Близько 50 000 років тому в нашому мозку відбулися кардинальні зміни. Люди, які жили в різних куточках світу, почали створювати дивовижні предмети, покликані прикрашати і вражати: прикраси для власного тіла, фігурки тварин, які жили поруч... Ці предмети допомагали не змінювати світ, а досліджувати його. Люди почали творити мистецтво. Два олені, вирізьблені з мамонтової кістки, — найдавніша мистецька робота серед представлених у британських музеях. Фігурку створили наприкінці останнього льодовикового періоду, орієнтовно 13 000 років тому. Вона неймовірно крихка, у Британському музеї ми зберігаємо її в спеціальній капсулі, де підтримуємо постійні умови. Виріб майже не рухаємо: якщо фігурку різко шарпнути, вона просто розсиплеться на порошок. Довжина її — близько 20 сантиметрів, вирізьблена вона з бивня мамонта, найімовірніше, з його кінчика, бо фігурка тоненька й трішки викривлена. Її виготовив один із наших предків, який хотів сам собі показати свій світ — а зараз показав його й нам у всій красі та безпосередності. Ця фігурка — шедевр льодовикового періоду, а також свідчення грандіозної зміни в роботі людського мозку.

[Почитати опис, рецензію і купити на сайті nashformat.ua](#)

Розглядаючи у двох попередніх розділах кам'яні знаряддя праці, ми визначили, що людина стає людиною, тільки виготовляючи предмети. Ви можете уявити людину, яка не використовує предмети для взаємодії зі світом? Я — ні. Та коли починаєш досліджувати давні вжиткові речі, виникає ще одне запитання: чому все сучасне людство прагне створювати мистецькі об'єкти? Чому ремісник зрештою перетворюється на митця?

Два вирізьблені олені плывуть дуже близько один за одним. Поставивши їх саме так, автор майстерно використав особливість бивня: ближче до кінця він тоншає. Менша олениця — попереду, кінчик її носа — це кінчик мамонтового бивня. Позаду — більше тіло самця на товщому відрізу. Оскільки оленів вирізьблено просто на кістці, обидва їхні носи підняті, а роги закинуті назад так, ніби тварини плывуть. Ноги знизу прямі, тому складається враження, що олені рухаються. Зображення дуже точне: мабуть, автор не раз спостерігав, як плавають олені.

Недаремно фігурку знайшли біля річки в кам'яній печері поблизу містечка Монтастрюк, що у Франції. Це прегарне й дуже реалістичне зображення оленів, які 13 000 років тому великими стадами блукали по Європі. Тоді на континенті було значно холодніше, ніж тепер. Землі були переважно рівнинні й безлісі — схожі на сучасний сибірський степ. Для людей, збирачів і мисливців, у цих суворих умовах олені були одним із найважливіших чинників виживання. М'ясо, шкура, кістки і роги були джерелом поживи й захисту для тіла, а також сировиною для знарядь праці та зброї. Поки люди могли полювати на оленів, вони могли виживати і жити. Тож не дивно, що митець, який вирізьбив фігурку оленів, знав цих тварин дуже добре.

У більшого оленя величезні роги сягають майже кінця спини. Його стать легко встановити: під животом самця художник вирізьбив геніталії. У самиці роги менші, а ще є чотири невеличкі горбочки знизу: напевно, соски. Але ми знаємо про вирізьблених оленів іще дещо: майже напевно їх зображено восени, коли тварини паруються і мігрують на зимові пасовища. Тільки тоді й самці, й самиці мають повний комплект рогів і розкішне хутро. На боках олениці ретельно вирізьблено ребра, а спереду — хутро на грудях. Автор, напевно, не лише полював на оленів, а й білував їхні туші, бо знав внутрішню будову тіла тварини.

Нам відомо, що такий детальний натуралізм не був єдино можливим стилем для митців льодовикового періоду. У Британському

музеї є ще одна фігурка, знайдена в тій самій печері біля Монтастрюка. Вона (можливо, невипадково) симетрична з першою: це зображення мамонта, вирізьблене з оленього рога. Мамонта впізнати можна одразу, але зображений він зовсім інакше — спрощено, схематично, це щось середнє між карикатурою та абстракцією. Існує не один такий «умовний» малюнок. Митці льодовикового періоду використовували різноманітні техніки: творили й абстрактні, й натуралістичні, й навіть сюрреалістичні зображення, працювали з перспективою та формували складні композиції. То були цілком сучасні люди із цілком сучасним мисленням, дуже схожі на нас. Жили вони за рахунок збиральництва і мисливства, але вже намагались осмислити світ через мистецтво. Ось як професор Стівен Мітен із Редінгівського університету описує цю зміну мислення:

Орієнтовно 50–100 тисяч років тому в людському мозку щось відбулося. Людина раптом відкрила в собі фантастичний творчий потенціал, уяву, здатність творити. Можливо, по-новому поєдналися різні частини мозку, а отже, й різні способи мислення — наприклад, знання про природу і знання, як створювати предмети. Відтак людина здобула нове вміння — створювати мистецтво. Але умови життя в льодовиковий період були дуже суворі, люди мусили переживати довгі та холодні зими. Щоб вижити, треба було будувати міцні соціальні зв'язки. Постаła потреба в ритуалах, у релігії — і все це відображалось в мистецтві. Тогочасні твори часто демонструють захват від світу природи, замилювання ним.

Але в постатях оленів відображено не тільки захват від тварин, а й тогочасне людське вміння працювати з різними каменями та мінералами. Щоб виготовити фігурку, треба було володіти чотирма різними технологіями роботи з каменем. По-перше, кінчик бивня загострили чопером. Потім кам'яним ножом і скребачкою вирізьбили контури оленів. Після того фігурку відполірували розведеним водою порошком оксиду заліза і шкірою, а згодом на тулубах вирізали дрібні складки і западини очей. Це дуже складний мистецький твір — і за задумом, і за рівнем виконання. Його автор справді видатний митець — уважний спостерігач і майстерний різьбяр.

Для чого завдавати собі стільки праці, щоб виготовити абсолютно некорисний предмет? Доктор Рован Вільямс, кентерберійський архієпископ, бачить у цій діяльності глибокий сенс:

Відчувається, що людина, яка це створила, щедрою уявою проєктувала себе на світ навколо, сприймала і відчувала його всіма фібрами душі. Тогочасне мистецтво показує, як людина намагається глибоко увійти в життєвий потік, злитися з тваринним світом — а не впорядковувати його, не здобути успіх на полюванні. Гадаю, то було щось більше. Бажання увійти в нього, почуватись у світі як удома на глибинному рівні. А це дуже релігійне бажання — бути у світі як удома. Ми часто думаємо, що релігія — це щось протилежне, це пошук домівки на небесах; але якщо пригадати джерела релігії, пригадати головні теми найбільших світових релігій, то виявиться, що навпаки — все зводиться до роздумів, як жити тут і зараз, як плисти в потоці життя й стати його частиною.

Два олені, вирізьблені з мамонтового бивня, не мали ніякої практичної функції, тільки форму. Невже зображення виготовили лише задля краси? Чи з якоюсь іншою метою? Коли людина зображує якийсь об'єкт, малює з нього картину або робить скульптуру, то магічною силою вдихає в нього життя та утверджує свій зв'язок із цим предметом — у світі не тільки пережитому, а й уявленому.

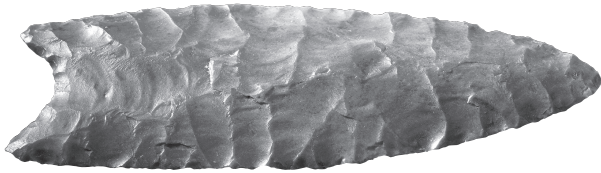
Можливо, предмети мистецтва, що з'являлися по цілому світу наприкінці льодовикового періоду, і справді несли в собі релігійний вимір — нині ми можемо тільки здогадуватися, чи використовували їх у ритуалах. Але ці предмети цілком вписуються у традицію, яка жива й донині, — розвинутої релігійної свідомості, що формує більшість людських суспільств. Такі предмети, як це зображення оленів, доносять до нас думки й уявлення дуже далеких, але дуже схожих на нас людей, занурюють нас у світ, якого вони не розуміли, але глибоко відчували.

5

НАКОНЕЧНИК СПИСА, КУЛЬТУРА КЛОВІС

*Кам'яний наконечник списа,
знайдений в Аризоні, США*

11 000 РІК ДО Н. Е.

Уявіть собі: ви — посеред рівнини, помережаної деревами й кущами. Разом з іншими мисливцями крадетеся слідом за стадом мамонтів. Одного з них ви сподіваєтеся вполювати на вечерю. Міцно стискаєте легкий спис із гострим кам'яним наконечником. Підбираєтеся ближче... метаєте спис... і не влучаєте. Мамонт, якого ви так хотіли вполювати, наступає на зброю, і та тріскає в нього під ногою. Більше цей спис вам не згодиться. Тоді ви хапаєте ще один і біжите за твариною знову — а на землі залишається зброя, що схибила: їй судилося стати посланням у далеке майбутнє. Через тисячі років після того, як мамонт наступив на ваш спис, люди знайдуть його кам'яний наконечник і дізнаються, що ви тут побували.

Викинуті й загублені предмети розповідають нам про минулі часи не менше, ніж ретельно збережені для нащадків. Спроваджені на смітник прозаїчні речі можуть розповісти важливі історії про минуле людей, у нашому випадку — про їхнє розселення по світу: про те, як після Африки, Азії, Австралії та Європи вони дістались і до Америки.

[Почитати опис, рецензію і купити на сайті nashformat.ua](#)

Цей маленький предмет — кінчик смертоносної зброї, зроблений із каменя й загублений людиною, дуже схожою на нас із вами, в Аризоні понад 13 000 років тому. Наконечник зберігається в галереї Північної Америки Британського музею — серед розкішних головних уборів із пір'я, у вітрині поряд із тотемними стовпами. Предмет зроблено з кременю. За розміром він не більший за мобільний телефон, тонкий, а формою нагадує довгий листок. Кінчик його не пошкоджений і досі гострий. На обох боках — красиві смужки різблення: якщо придивитися, видно, як працювали з каменем, як ретельно відбивали шматочки кременю. Наконечника приємно торкатися, його легко кидати — він ідеально пристосований, щоб виконувати свою смертоносну функцію.

У цьому предметі найдивніше, мабуть, те, що його знайшли в Америці. Сучасні люди походять з Африки і більшу частину свого історичного шляху пересувалися її землями, а також просторами Азії та Європи. Усі ці частини світу сполучені сухоходом. То як люди, що виготовили наконечник, дістались Америки, і хто вони були, ті люди?

Такі наконечники — зовсім не рідкість: по всій Північній Америці їх зібрали тисячі. Знахідки достеменно свідчать, що в ті часи по континенту розселилися перші люди. Місця, де виявили наконечники, називають стоянками культури Кловіс — на честь містечка у штаті Нью-Мексико, де 1936 року зброю відкопали поруч із кістками вбитих нею тварин. Людей, які виготовили наконечники списів для полювання, називають представниками культури Кловіс.

Знахідка у Кловісі стала величезним проривом у наших уявленнях про історію Америк. Стоянки культури — майже ідентичні — були знайдені в різних місцях від Аляски до Мексики, від Каліфорнії до Флориди. Вони свідчать, що наприкінці льодовикового періоду (близько 13 000 років тому) люди формували локальні спільноти на всіх цих величезних територіях.

Чи можна назвати людей культури Кловіс першими американцями? Говорить професор Гарі Гейнс, провідний фахівець із історії цього періоду:

Існують деякі розрізнені дані, що можуть свідчити: люди жили в Америці ще до появи стоянок Кловіс. Але ці дані — неоднозначні. Я схильний стверджувати, що люди культури Кловіс з'явилися тут першими. Якщо в будь-якій точці Північної Америки провести археологічні розкопки, найнижчі шари ма-

тимуть вік 13 000 років. І якщо там знайдуться якісь пам'ятки, то вони стосуватимуться Кловіс або якоїсь із пов'язаних культур. Тому, схоже, це найперші люди, які розселилися по всьому північноамериканському континенту. То були предки сучасних американських індіанців, і прийшли вони з півночі: генетичні дослідження свідчать про їхню спорідненість із мешканцями Північно-Східної Азії.

Отже, археологія, аналізи ДНК і наукові дослідження свідчать, що найперші люди потрапили в Америку через Аляску з Північно-Східної Азії не пізніше ніж 15 000 років тому.

Десь 40 000 років тому люди, схожі на сучасних нас, розселилися з Африки по всій Азії та Європі, навіть перепливли океан і дісталися Австралії. Але на землі обох Америк людська нога доти не ступала. Люди змогли потрапити туди лише завдяки зміні клімату. Близько 20 000 років тому, під час льодовикового періоду, значні об'єми води замерзли й перетворилися на айсберги, а рівень води в морях дуже впав. Море між нинішньою Росією та Аляскою (Берингова протока) перетворилося на широкий міст — подолати його було дуже легко. У бік Америки рушили тварини — бізони й олені, а люди-мисливці подалися за ними.

На південь континенту шлях пролягав таким собі коридором без криги — простором між Скелястими горами з боку Тихого океану та широкою сніговою рівниною на території нинішньої Канади. Коли ж 15 000 років тому клімат став теплішим, великі стада тварин (а за ними, знову ж таки, мисливці) рушили цим коридором на південні щедрі пасовиська — туди, де тепер територія Сполучених Штатів. То був початок нового світу — світу стоянок культури Кловіс. Людям — зайдам із Північної Азії ті місця дуже сподобались, а ось для бідних мамонтів настали скрутні часи. Зазубринки на краях наконечника — такі гарні, як на мій смак, — рвуть шкіру впольованої тварини і спричиняють сильну кровотечу, тож мисливцю не обов'язково цілитися списом так, щоб убити жертву на смерть або щоб влучити в життєво важливий орган. Можна просто поранити тварину і чекати, поки вона знесиліє від крововтрати, а потім просто добити. Десь до 10 000 року до н. е. люди таки добили всіх мамонтів і багатьох інших великих ссавців. Гарі Гейнс звинувачує у вимиранні деяких видів саме давніх мисливців.

Існує прямий зв'язок між появою в Північній Америці людей і зникненням там багатьох, якщо не всіх, великих ссавців. Та сама історія повторювалася скрізь, куди діставалися *homo sapiens*. Великі ссавці рано чи пізно просто зникали — не просто деякі тварини, а величезний відсоток, у Північній Америці — дві третини або й три чверті популяцій.

12 000 років тому люди, що належали до культури Кловіс, і їхні нащадки розселилися не тільки по Північній Америці — вони дісталися й крайньої точки Південної Америки. Невдовзі після цього внаслідок глобального потепління льодовики розтанули, тож міст, яким люди перейшли з Азії в Америку, знову залило водою. Дорога назад була перекрита. Відтак наступні 10 000 років, аж до зустрічі з настирливими європейцями в XVI столітті, цивілізації Америк розвивалися окремо від решти світу.

Отже, близько 12 000 років тому відбувся поворотний момент в історії людства. За винятком островів у Тихому океані люди заселили весь світ, зокрема й Австралію. Схоже, ми завжди були охочі до руху, нас завжди цікавило, що ж ховається за отим пагорбом. Чому так? Телеведучий і мандрівник Майкл Палін об'їздив майже всю земну кулю — що ж, на його думку, штовхає нас у мандри?

Мені завжди не сиділося на місці, ще змалечку було цікаво, що ж є там, де немає мене — що за обрієм, який ховається за рогом? І якщо подумати, історія *homo sapiens* — це постійний рух, починаючи від того моменту, коли людина вирішила покинути обжиті місця в Африці. Саме завдяки цій непосидючості ми розселилися по всій планеті. Здається, люди так і не навчилися жити осіло. Нібито й навчились, але насправді всі ми шукаємо, де тепліше, де краще. Можливо, у цьому є частинка — духовна частинка — надії знайти якесь чудове, чарівне місце. Такий собі пошук раю, досконалої землі. Мабуть, оце і є головний рушій.

Надія — це те, що визначає людину. Приємно так думати. Мене в нашій подорожі тривалістю майже 2 мільйони років вражає одне — постійне прагнення людини все вдосконалювати: виготовляти не просто ефективніші, а красивіші знаряддя, досліджувати не просто території, а ідеї, тягтися до нового й незві-

даного. Предмети, про які я розказав, засвідчують цей рух від знарядь, що служать для виживання і недалеко відійшли від підручних засобів у тварин, до величних творів мистецтва і зародків релігії. У наступних розділах я розкажу, як люди перетворювали світ, удавшись до сільського господарства. Працюючи на землі, ми змінювали не тільки ландшафти, а й рослини, тварин і найперше — себе.